

Uniek Utrechts drukwerk: disputaties uit de eerste halve eeuw van de universiteit

DJOEKE VAN NETTEN

Saai en moeilijk drukwerk uit de zeventiende eeuw... Het zijn vaak maar enkele blaadjes, soms niet eens ingebonden. Illustraties staan er meestal niet in. De tekst is in het Latijn, heel theoretisch en wie op zoek is naar nieuwe kennis komt bedrogen uit (afbeelding 1). Het gaat hier over disputaties; dat zijn door studenten verdedigde stellingen (bijvoorbeeld om op te promoveren). Disputaties werden al vanaf de oprichting van de Utrechtse universiteit (1636) gehouden en zijn deels gedrukt. En een klein deel van al dit drukwerk is bewaard gebleven in de Utrechtse universiteitsbibliotheek. Waarom zijn dit bijzondere collecties? Wie produceerde dergelijk 'academisch drukwerk' in de eerste vijftig jaar van het bestaan van de universiteit en waar moesten zij zich aan houden? En wat levert het ons op om er nog eens naar te kijken?

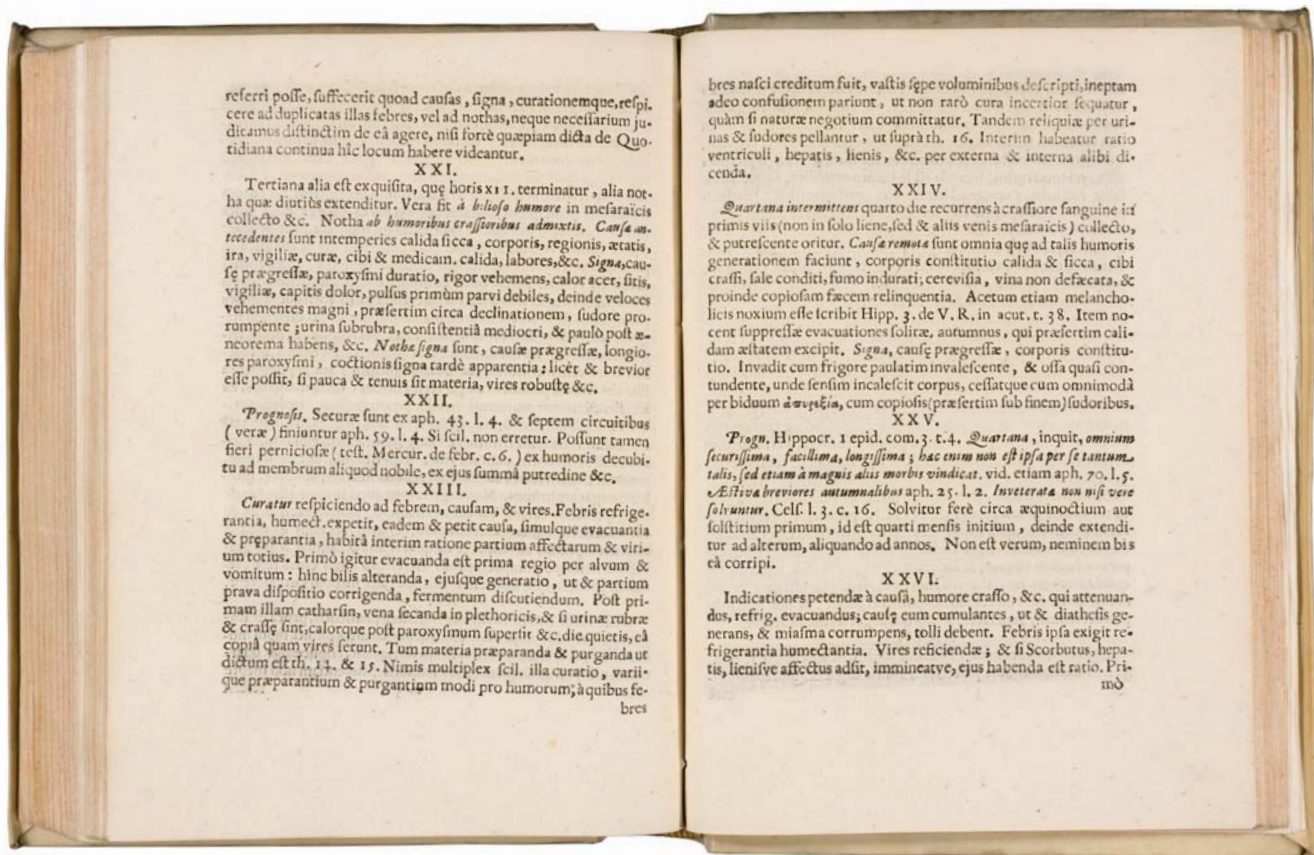

De Utrechtse universiteitsbibliotheek bestaat langer én korter dan de Utrechtse universiteit. Aan de ene kant waren er enkele collecties – die later zouden uitgroeien tot een grote academische bibliotheek – al bij elkaar en te bezichtigen aan het einde van de zestiende eeuw. Pas in 1634 werd er een Illustre school in Utrecht gesticht, die twee jaar later tot universiteit gepromoveerd zou worden. Aan de andere kant bleef de verzameling boeken tot in de negentiende eeuw een stadsbibliotheek, die weliswaar veelal gebruikt werd door hoogleraren en studenten. Zij viel niet onder de universiteit, maar werd – net zoals de universiteit – door de Utrechtse vroedschap bestuurd. Vroegmoderne hoogleraren en studenten gebruikten voor hun studie overigens vaker de privébibliotheken van hoogleraren, die een enkele keer groter en meestal meer up-to-date waren dan wat er in de stadsbibliotheek in de Janskerk te vinden was.

Studenten in de zeventiende eeuw verdiepten zich eerst in het artes-onderwijs, een soort prope-deuse waarin ze zich vooral met talen, filosofie en wiskunde bezighielden. Vervolgens konden ze kiezen uit een opleiding aan één van de drie hogere faculteiten: theologie, rechten of geneeskunde. De studie bestond uit openbare colleges, waar in principe iedereen kon aanschuiven, en private colleges bij de hoogleraren thuis. Daarnaast moesten de studenten disputeren, dat wil zeggen het mondeling verdedigen van bepaalde stellingen (*theses*), die ze meestal vooraf van de hoogleraar hadden opgekregen. De disputaties zijn dan ook – niet altijd terecht – vaak slechts onder de naam van de hoogleraar in bibliotheekcatalogi te vinden.

Door het disputeren oefenden de studenten hun Latijn en hun welsprekendheid en soms staken ze ook inhoudelijk nog wat op betreffende hun vakgebied. De verdediging gebeurde ten overstaan van medestudenten, hoogleraren en soms ook anderen. Er waren private en publieke disputaties en beide zijn weer onder te verdelen in oefendisputaties en disputaties *pro gradu*, dat wil zeggen om – bij goed gevolg – op te promoveren.

De stellingen werden, vaak voorzien van toelichting, meestal vóór de oefendisputatie of promotie in druk uitgegeven. Disputaties werden niet alleen meestal door de hoogleraren geschreven, zij zorgden er ook voor dat ze gedrukt werden. De gedrukte disputaties werden aan studenten, hoogleraren en andere toehoorders uitgedeeld. Het was echter geen 'bewaar-drukwerk'. Vaak zat er om de enkele blaadjes geen band en hierdoor raakten ze snel kwijt of beschadigd. Het was in een groot deel van de zeventiende eeuw in Utrecht ook nog niet verplicht dat er bij elke promotie een exemplaar van de disputatie naar de bibliotheek ging. De in de Utrechtse universiteitsbibliotheek aanwezige disputaties – van in Utrecht en van elders gepromoveerden – zijn daar dus, via allerlei wegen, later terechtgekomen. Daarnaast zijn er wereldwijd Utrechts disputaties te vinden; in enkele gevallen bezit de Utrechtse universiteitsbibliotheek daarvan kopieën, die overigens nodig gedigitaliseerd moeten worden. De onvolprezen *Short title catalogue, Netherlands (STCN)* geeft voor de eerste halve eeuw van de Utrechtse universiteit bijna duizend titels van disputaties, waarvan ruim een derde zich tegenwoordig in Utrecht bevindt. Van vele disputaties is geen enkel exemplaar bewaard gebleven. Van het overgrote deel van alle

disputaties dat wel is overgeleverd, is wereldwijd slechts één exemplaar bekend. Werkelijk uniek drukwerk dus.

Drukwerk voor de academie

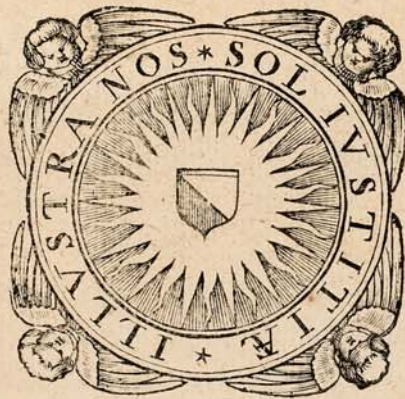
Toch moesten er, in ieder geval vanaf 1661, in ieder geval honderd exemplaren van elke disputatie gedrukt worden. Uit dat jaar stamt het *Reglement, waer nae de ordinaris drucker vande academie hem sal hebben te reguleren*. Het ligt voor de hand aan te nemen dat in dit *Reglement* de bestaande situatie bevestigd werd en dat door de bestuurders nog eens de voor hen belangrijke zaken nadruk kregen. Zo moest de academiédrukker voor de disputaties ‘een goede letter en goet pampier’ gebruiken. Dit laatste was ook al eens in het stadsbestuur genoemd in 1636, toen de broers Aegidius en Petrus Roman als academiédrukkers werden aangesteld. De Romans hadden net de Utrechtse drukkerij van Abraham van Herwijck en Hermannus Ribbius gekocht en vroegen het stadsbestuur of ze ook de taken, die laatstgenoemde heren voor de Illustre School hadden uitgevoerd, mochten overnemen. Of Van Herwijck en Ribbius officieel waren aan-

gesteld is niet bekend; wél dat zij zowel voor het stadsbestuur als voor de school het nodige drukwerk leverden. Zij drukten namelijk onder meer de inaugurele rede op de oprichting van de Illustre School (1634) (afbeelding 2) en in ieder geval één theologische (oefen)disputatie in 1635. Hoeveel meer er is geweest is de vraag.

De overgeleverde productie van Aegidius Roman – zijn broer Petrus was na een jaar alweer uit Utrecht vertrokken – is veel groter. De STCN vermeldt 113 titels van hem. Bijna veertig procent daarvan bevindt zich nog steeds (of alweer) in Utrecht. Bij hun aanstelling in januari 1636 werd bepaald dat de Romans zes jaar lang als enige Utrechtse disputaties mochten drukken. Dat het stadsbestuur deze bepaling een half jaar later moest herhalen doet vermoeden dat niet alle Utrechtse drukkers het monopolie eerbiedigden. Er zijn tegenwoordig echter geen Utrechtse disputaties uit die tijd van andere drukkers bekend. Romans productie bestond voornamelijk uit disputaties, wat laat zien dat zijn academiédrukenschap van levensbelang was voor zijn boekbedrijf (afbeelding 3). Naast disputaties drukte de acade-

1 ▲
Saai en moeilijk? Een aantal stellingen uit een medische disputatie over koorts uit 1640 in Guilielmus Stratenus, *Causae, signa et medela februm: Comprehensa & proposita septem disputationibus in Academia Trajectina (Utrecht: Roman, 1640) (Utrecht UB, O qu 64, nr. 2 in convoluut, fol. H3v-H4r (stellingen XXI-XXVI van de disputatie van Utenbogardus))*.

ILLVSTRIS GYMNASII Rariora oct 366
ST 1
VLTRAIECTINI
INAUGURATIO
una cum
ORATIONIBVS
Inauguralibus.

U L T R A I E C T I,

Ex Officinâ ABRAHAMI ab HERWIICK &
HERMANNI RIBBII,

clō 10 c xxxiv.

◀ 2

Het eerste Utrechtse academisch drukwerk: oraties ter gelegenheid van de oprichting van de Illustre School in 1634, geproduceerd door Van Herwijck en Ribbius: *Illustris gymnasii Ultrajectini inauguratio una cum orationibus inauguralibus* (Utrecht: Van Herwijck en Ribbius, 1634) (Utrecht UB, Rariora oct 366, nr. 1 in convoluut).

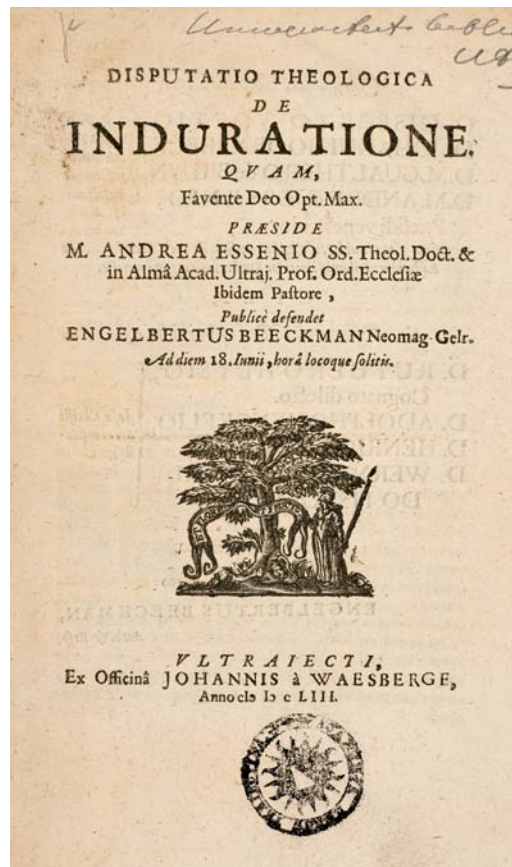
miedrukker ook oraties en ander werk van hoogleraren. Verder verzorgde hij ander drukwerk voor de academie zoals lesroosters, aanplakbiljetten en uitnodigingen. Hiervan is bijna helemaal niets overgebleven. Elk half jaar werd Roman hiervoor door het stadsbestuur betaald, hij kreeg dan telkens zo'n 250 à 300 gulden. Vanaf 1641 kregen de hoogleraren vijf gulden subsidie per disputatie; in 1635 was deze subsidie op drie gulden per disputatie gesteld. Roman was naast academie-drukker overigens ook stadsdrukker; voor de stad verzorgde hij plakaten, ordonnanties en ander kleiner drukwerk.

In 1643 liep het zesjarig monopolie af en na dat jaar is Aegidius Roman nergens meer in de bronnen terug te vinden. Het stadsbestuur vond het vervolgens blijkbaar niet nodig een nieuwe academie-drukker te benoemen, maar stelde in een resolutie (april 1643) expliciet dat het aan iedereen die dat wil 'voortaen vrij sal staen latijnse biljetten, theses ofte disputatien der studenten ende andere saecken de academie aengaende te doen drukken'. Dachten de magistraten goedkoper uit te zijn door verschillende drukkers te laten concurreren? De hoogleraren maakten in ieder geval in de decennia daarna gretig gebruik van de subsidies van het stadsbestuur. Kennelijk iets teveel want in verschillende resoluties is te lezen dat het laten drukken van disputaties steeds meer aan banden werd gelegd. In 1645 werd gesteld dat hoogleraren niet meer dan tien keer per jaar een disputatie op kosten van de stad mochten laten drukken en dat deze niet meer dan één katern groot mochten zijn. Tien jaar later werd deze mededeling van de vroedschap nog eens herhaald. Meer beperkingen volgen in de tweede helft van de jaren vijftig van de zeventiende eeuw: alleen publieke disputaties mochten uitgegeven worden, uitnodigingen mochten niet meer op stadskosten gedrukt worden en de betreffende studenten moesten wel ingeschreven staan. In 1658 werden de mogelijkheden weer iets verruimd, dat wil zeggen voor de hoogleraren theologie en filosofie, zij mochten vanaf dat moment veertien disputaties per jaar laten drukken. De

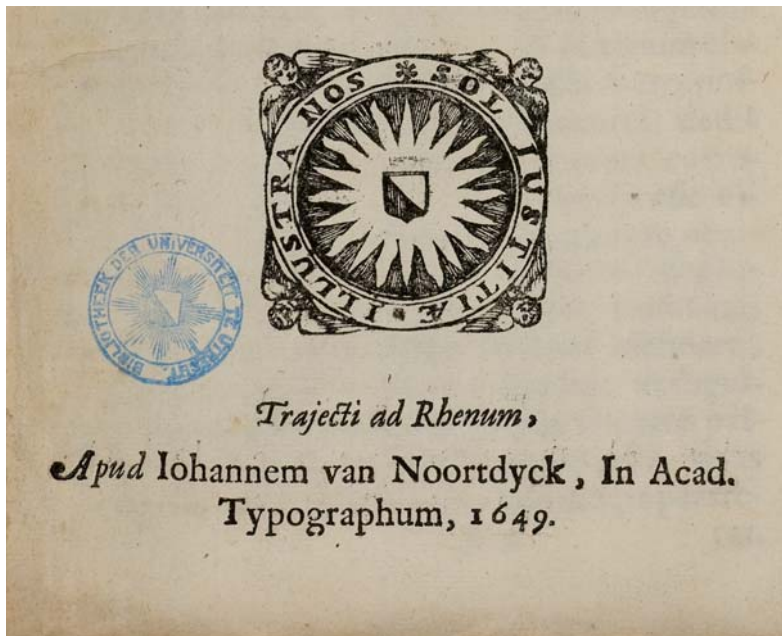
◀ 3

Ook de gebroeders Roman gebruikten het logo en motto van de universiteit als drukkersmerk. Hier op een historisch-theologische disputatie uit 1637: Johannes Breberenus vanden Dijk, *Selectarum disputationum historico-theologicarum quinta de Iudaismo* (Utrecht: Roman, 1637) praes. Voet (Utrecht UB, A qu 192 – dissertaties Utrecht 1637-90, nr. 1 in convoluut).

◀ 4

Een typische voorkant van een disputatie gedrukt door Van Waesberge. Een theologische disputatie door Engelbertus Beeckman uit Nijmegen, onder voorzitterschap van professor Essenius. De verdediging werd gehouden op 18 juni 1653 'op de gewone tijd en plaats'. In: Engelbertus Beeckman, *Disputatio theologica de induratione* (Utrecht: Van Waesberge, 1653) praes. Essenius (Utrecht UB, F qu 357, nr. 1 in convoluut).

medische en juridische hoogleraren nog steeds maar tien.

Ook de drukkers werden meermaals vermaand. Zij moesten melden hoeveel exemplaren er waren gedrukt en ze mochten geen kopieën achterhouden om te verkopen. Er zijn in de jaren 1643-1661 in de stadsrekeningen ruim twintig verschillende drukkers te vinden die betaald werden voor het leveren van gedrukte theses. Eén van de belangrijkste was Johannes van Noortdyck die ook wel als dé Utrechtse universiteitsdrukker in de jaren 1647-1649 wordt

◀ 5a en b

Vergelijk de impressa van Van Noortdyck 'drukker in de academie' en van Van Dreunen 'gewone [=aangestelde] drukker van de stad en de academie'. In: IJsbrand van Diemberbroeck, Oratio de

reducenda ad medicinam chirurgia (Utrecht: Noortdyck, 1649) en Johannes Voet, Oratio inauguralis de advocatis (Utrecht: Van Dreunen, 1674) (Utrecht UB, A qu 324 *1* 2 en A qu 324 *1* 5).

gezien. Dit is echter gebaseerd op het verkeerd interpreteren van de informatie op de titelpagina's van zijn disputaties. Hierop vermeldt Van Noortdyck zichzelf namelijk als in *academia typographus*, wat niet veel meer betekent dan dat hij binnen de academische gemeenschap functioneerde. De drukker die vóór 1660 het meeste voor de Utrechtse universiteit produceerde was Johannes (I) Janssonius van Waesberge (afbeelding 4). Zijn Utrechtse productie omvat volgens de STCN 373 titels: voor ruim zeventig procent academisch drukwerk, waarvan bijna de helft tegenwoordig weer in Utrecht te vinden is.

Een nieuwe drukker 'van de academie'

In 1659 werd bekend dat Janssonius van Waesberge van plan was naar Amsterdam te verhuizen. De Utrechtse drukker Meinardus van Dreunen vroeg vervolgens aan het stadsbestuur of hij Van Waesberges werk voor de universiteit mocht overnemen. Dit werd hem toegestaan en hij werd officieel aangesteld tot academiédrukker. Op zijn titelpagina's heet hij *academiae typographus*, 'drukker van de academie' – een significant verschil met de manier waarop Van Noortdyck zichzelf aanduidde (afbeeldingen 5a en 5b). Van Dreunen kreeg echter niet het monopolie dat Aegidius Roman wel had gehad, de resolutie van 1643 werd nog eens bekrachtigd. Voor Van Dreunen werd het bovengenoemde reglement in 1661 opgesteld. Van de honderd exemplaren van elke disputatie moest hij er op een vast tijdstip zestig aan studenten uitdelen. De overige veertig moest hij aan de pedel geven die ze rondbracht bij de hoogleraren, de burgemeesters en raad en aan predikanten. Van Dreunen had dus geen monopolie maar verzorgde wel ruim zeventig procent van het Utrechtse academisch drukwerk. Zijn totale productie in de STCN bestaat uit 437 titels, meer dan driekwart daarvan is Utrechtse disputaties. Ook het meeste van zijn andere werk hangt nauw samen met zijn aanstelling als stads- en academiédrukker, want Van Dreunen verzorgde ordonnancies, vele werken van hoogleraren en een

catalogus van de stadsbibliotheek. Ook deze academiedrukker kreeg halfjaarlijks enkele honderden guldens (loon- en productiekosten) van het stadsbestuur uitbetaald.

Tot ver in de negentiende eeuw werden er academiedrukkers aangesteld in Utrecht. Zij drukten vele disputaties, die overigens steeds vaker dissertatie heetten, steeds vaker door de studenten zelf geschreven werden en steeds meer op moderne proefschriften begonnen te lijken. Al aan het begin van de achttiende eeuw kwamen disputaties er minder saai uit te zien, ze kregen luxe gegraveerde titelbladen en andere illustraties. De proefschriften werden ook steeds groter – en de bijdrage van het stadsbestuur steeds kleiner. Een duidelijke cesuur is te vinden in het midden van de jaren tachtig van de zeventiende eeuw, zo'n vijftig jaar na de eerste gedrukte Utrechtse disputaties. In 1684 nam Van Dreunen ontslag, in zijn plaats werden Jurriaen van Poolsum als stadsdrukker en François Halma als academiedrukker aangesteld. Er ontstond dus een scheiding tussen beide functies. Verder kreeg Halma vanaf 1685 wél weer een monopolie op het produceren van academisch drukwerk. Het drukken van disputaties werd vanaf toen tot 1815 slechts toegestaan aan de officiële academiedrukker. In het reglement voor Halma uit 1685 werd ook bepaald dat van elke disputatie één exemplaar aan de academie moest worden gegeven. Het idee van een wettelijk depot, dat vanaf 1688 voor alle drukkers in de stad gold, kreeg daarmee ook in Utrecht ingang. Het idee dat alle disputaties vanaf 1685 vervolgens in de Utrechtse universiteitsbibliotheek bewaard zouden zijn gebleven is helaas een illusie.

Tot slot

Nog afgezien van hun uniciteit in veel gevallen, zijn de vroegmoderne disputaties die in Utrecht – en elders – bewaard worden zeer de moeite waard om eens beter te bekijken. Hierboven zijn vooral de productie en de producenten besproken. Het is duidelijk dat archivalia betreffende academiedrukkers een inkijkje in de dagelijkse praktijk van het zeventiende-eeuws academisch leven geven dat maar zelden in de universiteitgeschiedenis naar voren

komt. Ook benadrukt dit verhaal nog eens de belangrijke rol die drukkers en uitgevers speelden bij de verspreiding van kennis. De opdrachten van disputaties laten iets zien over de afkomst en netwerken van studenten. De disputaties zelf bevatten inderdaad weinig 'nieuws' en schokkends, maar laten wel goed zien wat er in het onderwijs besproken en getolereerd werd. Welke onderwerpen kwamen er aan bod; wat voor meningen werden daarover geventileerd; in hoeverre werden nieuwe ontwikkelingen geïncorporeerd? Een volgende nog te beantwoorden vraag is waar het Utrechtse onderwijs stond in vergelijking met andere Nederlandse of buitenlandse universiteiten. En hoe zijn de verschillen in typografie van proefschriften in tijd en plaats te verklaren? Een comparatief perspectief bij het onderzoek naar disputaties moet nog ontwikkeld worden.

Vroegmoderne disputaties vormen, kortom, bijzondere collecties die te vaak stiefmoederlijk behandeld zijn. Er is veel verdwenen maar datgene wat er nog is verdient het goed ontsloten te worden. Want het bestuderen van academisch drukwerk kan veel toevoegen aan de geschiedschrijving van onderwijs en wetenschap.

Literatuur

- Evers, G.A., 'Gegevens betreffende Utrechtse staten-, stads- en akademiedrukkers'. In: *Het grafisch museum* 4-5 (1934-1935/1936).
- Grosheide, D., A.D.A. Monna en P.N.G. Pesch, *Vier eeuwen Universiteitsbibliotheek Utrecht I: De eerste drie eeuwen* (Utrecht, 1986).
- Kernkamp, G.W., *De Utrechtse universiteit 1636-1936 I: De Utrechtse academie 1636-1818* (Utrecht, 1936), p. 145-159.
- Miert, Dirk van, 'Retoriek in de Republiek. Vormen en academische functies van academische oraties in Amsterdam in de zeventiende eeuw'. In: *De zeventiende eeuw* 19 (2003), p. 67-89.
- Netten, Djoeke van, "'Tot geriefende commoditeyt vande professoren en studenten.'" *Academiedrukkers in de zeventiende-eeuwse Republiek*. In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 15 (2008), p. 51-70.